

redactioneel

In de theologische literatuur wordt de levensbeschouwelijke situatie in de West-Europese samenleving dikwijls negatief beschreven als een diepgaande crisis en wordt aan begrippen als privatisering en secularisatie meestal een negatieve klank gegeven. De vraag die in dit nummer centraal staat is, in hoeverre deze diagnose juist genoemd mag worden.

Als er sprake is van een crisis, komt deze dan voort uit nihilisme en ongelof? Is het niet eerder zo, dat de 'crisis' eerder een onbedoeld effect van de christelijke traditie is dan een gevolg van onverschilligheid en goddeloosheid? Godsdienstsocioloog Meerten ter Borg toont in zijn artikel aan, dat in Nederland van malaise die bij een crisis verwacht zou worden, feitelijk geen sprake is, en neemt eerder de groei van wat hij noemt een 'publieke religie' waar: een aantal gemeenschappelijke normen en waarden die men niet ongestraft kan schenden en die te maken hebben met zingevingsprocessen en religiositeit.

Jan Sloot - eveneens godsdienstsocioloog - maakt in zijn eerste artikel duidelijk, dat de term secularisatie zoals die meestal gehanteerd wordt, juist door zijn negatieve betekenis ongeschikt is om zicht te krijgen op de maatschappelijke en godsdienstige veranderingen. Een constatering, die eveneens van toepassing is op hiermee samenhangende begrippen als privatisering, segmentering en differentiatie. In zijn tweede artikel laat hij zien, dat er in onze gesecculariseerde cultuur wel degelijk ruimte is voor ervaringsmogelijkheden van dieptedimensies en religiositeit. En ter ondersteuning van deze stelling maakt hij een boeiende vergelijking tussen muziek en levensbeschouwing.

in dit nummer

publieke religiositeit en 'de crisis van de westerse cultuur' meerten ter borg	1
secularisatie? jan sloot	5
mogelijkheden voor godsdienstigheid jan sloot	11
verliefd annette de rode- van dijk	16
boekbespreking	17
signalementen	18
nieuwe boeken	20
jodendom	omslag-3

redactie

rees andree
marc engel
fred eijkman
jan van lier (hoofdredacteur)
herman lombbaerts
wim mathijssen
bert de reuver
annette de rode- van dijk
jan simons (eindredacteur)

adres van redactie en administratie

katholiek pedagogisch centrum
postbus 482
5201 al 's-herbergenbosch
tel. (073) 21 54 35

abonnementen

f 45,00 per jaargang (jan t/m dec)
losse nummers (excl. porto) f 7,50
extra verzendkosten buiten europa f 13,50
opzeggingen 30 dagen voor einde jaargang

vormgeving

omslag: studio maan
lay-out: jan simons

druk

kampert drukwerk bv, oss

medewerk(st)ers aan dit nummer

meerten ter borg, ru, postbus 9515,
2300 ra leiden
piet reesink, kpc, postbus 482,
5201 al den bosch
annette de rode - van dijk, egbert ten
catelaan 4, 7604 av almelo
jan sloot, philips vingboomstraat 39,
5041 gd tilburg
leo v.d. tuin, kub, postbus 90153,
5000 le tilburg

afbeeldingen

omslag, archief
5, m.c. escher (uit korrelcahier 2)
12, janna posthumus
11, uit 'trouw' 10 september 1987
6, ben willikens (gep-galerie)
1, 3, 9, 14, 15, 16, paul van wouwe

issn

0166-6002

bestelnummer

2.001.01

PUBLIEKE RELIGIOSITEIT

en 'de crisis van de westerse cultuur'

De versplintering van het levensbeschouwelijke erfgoed in de moderne samenleving wordt vaak negatief beschreven als een diepgaande crisis in de westerse cultuur. Een dergelijke diagnose lijkt niet erg in overeenstemming met wat je ziet als je om je heen kijkt: mensen die lijken te weten wat ze willen en die plezier hebben in hun leven. Van de malaise of van de paniek, die bij een diepgaande crisis horen, lijkt geen sprake. Wanneer men met een camera de straat op gaat om de mensen hun mening te vragen over het doet er niet toe welk onderwerp, geven de meesten herkenbare en redelijk lijkende antwoorden.

Daar staat tegenover, dat de kerken in toenemende mate leeg lopen en dat je steeds minder in openbare discussies kunt horen over vragen naar de zin van het leven, het lijden en het sterven. Mensen hebben daarover wel een mening, maar die houden ze voor zich. Dat dit soort vragen uit de openbare discussie verdwenen zijn, lijkt hen niet zoveel uit te maken. Het geeft hen geen crisisgevoel.

door M. ter Borg

Een crisis?

De vraag is dus: als er al sprake is van een crisis, wat voor crisis is dat dan, en vooral ook: wiens crisis?

Het is in de *eerste* plaats de crisis van de dominee, de pastoor en de humanistische raadsman die het aantal mensen, dat bereid is naar hem te luisteren, ziet verminderen of vergrijzen en de belangstelling voor de Grote Vragen, die hij zo belangrijk vindt, ziet verminderen.

Het is in de *tweede* plaats een crisis voor mensen, die te kampen hebben met vragen betreffende de zin van leven, lijden en dood. Omdat deze vragen uit de publieke discussie zijn gebannen, kunnen ze er met bijna niemand over praten. Deze grote stilte, deze verpletterende eenzaamheid vergroot hun lijden op een onvoorstelbare manier.

Het is echter vooral, in de *derde* plaats, een crisis van wereldwijde proporties ten aanzien van het milieu en derde wereld. Maar het is duidelijk, dat deze crisis nauwelijks tot het bewustzijn van de mensen doordringt. Hij lijkt verdrongen te worden en ondergesneeuwd in de veelheid van dagelijkse perikelen.

Wat zijn de oorzaken van deze crisis? Hij lijkt voort te komen uit onverschilligheid, uit egoïsme, uit ongelof of uit een onchristelijke levenshouding. Zo wordt het ook door velen gezien, maar het lijkt me een onjuiste voorstelling van zaken. Juist het tegendeel lijkt mij, paradoxaal genoeg, het geval. De crisis komt - voor een deel althans - juist voort uit het christelijke geloof en uit goede bedoelingen. Dat wil ik in dit artikel enigszins aannemelijk trachten te maken. Ik beperk me daarbij tot de crisis van de tweede groep.

Enkele kenmerken van de christelijke traditie: een globale schets

We kijken naar een aantal kenmerken van de christelijke traditie¹. Deze is om te beginnen zeer *binnenwereldlijk* gericht. Anders dan bijvoorbeeld in het hindoeïsme moet het koninkrijk Gods op deze aarde gerealiseerd worden. In deze wereld moet het heil uiteindelijk geschieden. Daarnaast speelt *solidariteit* in de christelijke traditie een belangrijke rol. In de hele geschiedenis van het christendom wordt dit gezien als een plicht, die we jegens elkaar hebben. De kerk heeft zich bovendien lange tijd geroepen gevoeld om hierin een belangrijke rol te spelen. Via gasthuizen, *charitas* en *diaconaat* werd door de kerk aan de broederschap vorm gegeven.

Een ander kenmerk van de christelijke traditie, vooral van de meer ascetische stromingen daarin, is de *doelrationaliteit*. De aspiraties die men heeft zijn niet vrijblijvend, maar moeten ook werkelijk worden gerealiseerd, en wel zo goed mogelijk. Dit was een opdracht Gods.

Een kenmerk, waar ik tenslotte op wil wijzen is dat van de *gelijkheid van de individuen* voor God. Uiteindelijk zijn alle mensen voor God gelijk, of ze nu blank of zwart zijn, van hoge of lage geboorte.

Deze kenmerken van het christendom hebben hun eigen dynamiek en daardoor onbedoelde effecten. Een binnenwereldlijke oriëntatie, waarin God dus gediend wordt in deze wereld, heeft tot gevolg, dat mensen meer in deze wereld dan in de hemel zijn geïnteresseerd. Men verliest God langzaam maar zeker een beetje uit het oog. Dat gaat des te gemakkelijker, naarmate men God minder nodig heeft. Bij de vergroting van de technische middelen (doelrationaliteit), gaat er hier op aarde minder mis. Men heeft dan ook minder de troost nodig van een bovenwereldlijke instantie. Langzamerhand verliest die bovenwereldlijke instantie zo voor veel mensen de relevantie voor het leven van alledag. Het succes van de techniek is groot: de verlenging van de levensverwachting, het drastisch verminderen van de kindersterfte, het drastisch verminderen van de kans op hongersnoden in de westerse wereld: het zijn successen die de binnenwereldlijke oriëntatie doen toenemen. Men gaat steeds meer geloven in de techniek en in technische oplossingen. Men verwacht hiervan het heil. Het is niet overdreven te zeggen, dat het geloof in de techniek op een aantal punten het geloof in God heeft vervangen.

Laten we eens kijken naar een andere combinatie van de genoemde eigenschappen: die van de gelijkheid voor God en de binnenwereldlijke oriëntatie. Binnenwereldlijke gelijkheid leidt op het politieke vlak tot democratie. Op het sociaal-economische vlak kan dat leiden tot op zijn minst een ideologie van gelijke kansen voor iedereen. Binnen de westerse samenleving worden deze

consequenties in toenemende mate gerealiseerd. Wenden we ons nu tot de waarde van de solidariteit. Samen met de andere waarden heeft het geloof daarin mede geleid tot het ontstaan van de verzorgingsstaat. Je kunt mensen niet aan hun lot overlaten (solidariteit); alle mensen hebben recht op die solidariteit (gelijkheid); de solidariteit is gericht op een binnenwereldlijk heil en tenslotte moet die solidariteit zo goed mogelijk - dat wil binnen het kader van de doelrationaliteit zeggen: op deskundige wijze - worden gerealiseerd.

Publieke religie

Wat er zo tot stand is gebracht is waarlijk niet iets om gering over te denken. Het betekent dat niemand materieel gebrek hoeft te lijden en dat voor iedereen de beste medische voorzieningen bereikbaar zijn. Nog nooit eerder is dat in een samenleving als geheel bestaanbaar geweest. Bovendien is het op een zodanige wijze georganiseerd en verwoord, dat niemand 'dank je wel' hoeft te zeggen. Het is een recht en geen gunst.

Voor de komst van deze verzorgingsstaat is gestreden door de arbeidersbeweging, maar ook door christelijke sociale bewegingen en door liberalen. Na veel touwtrekken en langdurig uitstel zijn in Nederland de wetten, die uiteindelijk met elkaar aan de verzorgingsstaat ten grondslag liggen, nagenoeg kamerbreed geaccepteerd. Alleen de communisten en de kleine rechtse christelijke partijen stemden tegen². Tijdens de debatten over deze wetten ontstond zelfs een zekere eufore stemming, zodat de debatten wel iets weg hadden van een religieus ritueel. Het was ook zo, dat de nationale identiteit, ons nationale wij-gevoel, in toenemende mate werd opgehangen aan dat prachtige sociale stelsel, dat in de wereld zijn weerga niet kent.

In latere jaren, als de nieuwigheid van de sociale zekerheid er wat af is; als het hele stelsel in toenemende mate blijkt te worden gebruikt om er allerlei sociaal-economische problemen mee op te lossen; en als er dientengevolge moet worden bezuinigd op alle instellingen van de verzorgingsstaat, dan legitimeert men die bezuinigingen met als argument dat men dit moet doen om dit prachtige stelsel in stand te houden. Met andere woorden: aan de juistheid van het stelsel wordt niet getwijfeld.

De waarden die ik hier heb beschreven, vormen de kern van wat de 'publieke religie' van Nederland genoemd zou kunnen worden. Het is een aantal gemeenschappelijke normen die men niet ongestraft kan schenden, wil men in de Nederlandse politieke arena een rol van betekenis blijven spelen. Men moet erin geloven, of althans dat geloof voorwenden. Men kan ze religie noemen of van religiositeit spreken, niet alleen omdat het om waarden gaat, waarin uiteindelijk geloofd moet worden, maar ook omdat dit gemeenschappelijke geloof een extra emotionele lading heeft. Zij

Publieke religie: 'een aantal gemeenschappelijke normen die men niet ongestraft kan schenden'

hebben, zo zou men kunnen zeggen, een charisma-tische lading.

Een gevolg van dit alles is, dat de zorg voor de medemens door de medemens goed is geregeld, althans op het materiële vlak. Daarmee hebben de Nederlanders ook voldaan aan een aantal uit de religie afkomstige morele verplichtingen. Naast-liefde, gelijkheid: ze zijn, naar ons beste geweten, optimaal gerealiseerd op een rationele wijze. Door de geweldige toename van de welvaart is er de mogelijkheid, het pakket van verzorging enorm te laten groeien. Dit gebeurt dan ook, en wel op zo'n manier, dat men zich voortdurend zorgen maakt dat het onbetaalbaar wordt. Men bezuinigt aan de ene kant en breidt het voorzieningenpakket of het volume uit aan de andere kant.

Zorg en eenzaamheid

Nu behoren deze waarden, samen met nog een aantal andere, tot de waarden die we in de westerse wereld met elkaar gemeen hebben en die daar in verschillende varianten voorkomen. Het zijn waarden, waarover een vrij algemene consensus bestaat. De manier, waarop die in Nederland gestalte hebben gekregen, maakt onze nationale identiteit uit, maar meer in het algemeen maken ze ook de identiteit uit van ons als westerlingen, of - zoals we ons zelf graag zien - als redelijke mensen. Deze waarden zijn de funderingen van ons

wij-gevoel en, zoals Elias dat heeft genoemd, van ons groepscharisma.

Echter, zoals de verschillen binnen de westerse wereld laten zien: dit is slechts een deel van de waarden. Er zijn verschillen per regio, er zijn verschillen per sociale laag. Deze verschillen zijn zeer oud. Immers, West-Europa is een vergaarbak van levensbeschouwelijke invloeden. Daarom kunnen we deze grote verscheidenheid *traditionele pluraliteit* noemen. Vroeger was deze pluraliteit niet zo erg zichtbaar. De verschillende varianten van de westerse cultuur kwamen niet zo erg met elkaar in aanraking. Mensen met wie men in aanraking kwam, hadden hetzelfde wereldbeeld. Daarom wist men, als men bijvoorbeeld met een stervende in aanraking kwam, wat zijn visie op het lijden en op de dood was. Dat was precies dezelfde visie als die men zelf had. Hij was geformuleerd door de pastoor. Doordat lijden en dood minder effectief bestreden konden worden en dus vaker voorkwamen, had men bovendien een grotere bedrevenheid in het communiceren over dit soort dingen.

In de moderne tijd is dit anders. Door de toegenomen welvaart, de toegenomen mobiliteit, de toename van de mondigheid van de mensen, is dit minder duidelijk geworden. Iedereen woont door elkaar en iedereen heeft de vrijheid zijn eigen mening te vormen. Dat is een van de kenmerken van de moderne samenleving. De pluraliteit is versterkt en niet meer sociaal te plaatsen. Daarom praat men ook maar liever niet meer over dit soort

dingen. Mensen ontmoeten elkaar tegenwoordig niet meer op het plein voor de kerk, maar in de sfeer van recreatie en werk. Daar praat men niet over dit soort zware onderwerpen. En zo worden de verschillende varianten van het westerse waardenstelsel privé-aangelegenheden. Dingen waarover men alleen maar spreekt met intimi, en zelfs niet met hen. Men is een beetje bang om erover te praten.

Dat maakt het steunen van mensen, die het moeilijk hebben met een gesprek over de zin van zijn verdriet, zijn pijn, zijn op handen zijnde dood, tot een uiterst preciaire aangelegenheid. Er is over dit soort dingen nooit gepraat. Men weet niet, hoe men erover moet spreken. Het is allemaal zo persoonlijk. Het betekent, dat dit soort onderwerpen niet aan bod komt. Dat gaat heel gemakkelijk, want om het verzorgen van wie verzorging nodig heeft optimaal te laten gebeuren, hebben we het leed ondergebracht in aparte instellingen, die helemaal gespecialiseerd zijn voor hun heilzame werk en waar veelal mensen werken die hun werk met erg veel liefde doen. Maar het betekent ook, dat de ellende geïsoleerd raakt, niet meer echt bij het leven en de samenleving lijkt te horen. Het gevolg is een overweldigende eenzaamheid van wie lijdt of sterft. Een eenzaamheid, die het lijden uitvergroot. Die enormiteit van het lijden maakt eens te meer, dat men het lijden liever vermijdt; en zo ontstaat een heksenkring van ellende.

Wat hierbij wel is aangetoond - hoe schematisch en voorlopig ook - is dat de eenzaamheid, het onbespreekbare, niet voortkomt uit onverschilligheid en goddeloosheid, maar eerder uit de beperktheden van wat wij, in Nederland, of in de westerse wereld, gezamenlijk geloven. Het is eerder een onbedoeld effect van geloof, dan een gevolg van nihilisme. Het is eerder voortgekomen uit moreel plichtsbesef dan uit a-moralisme.

Dat betekent niet direct dat het te verhelpen moet zijn, maar wel dat het mogelijk moet zijn om daartoe pogingen te doen. Dat gebeurt dan ook. Je hoeft de televisie maar aan te zetten, of je ziet dat er mensen zijn die trachten dit soort problemen althans voor het voetlicht te brengen. Ze komen daarbij wel op de tweede plaats, na tien uur en na de problemen - hoe onbenullig ook - die we gezamenlijk hebben; na de problemen ook, die minder pijnlijk zijn om te behandelen, en daardoor ook meer kijkers trekken. Het blijven problemen van de tweede rang, juist ook omdat ze gepaard gaan met een enorm pluralisme. Het is niet eenvoudig ze zó in de massa-media vorm te geven, dat ze een groot publiek aanspreken. Dat neemt echter niet weg, dat men zijn best doet, de problematiek bespreekbaar te maken.

Bij dat bespreekbaar maken houdt men terdege rekening met het pluralisme, dat er naast de gemeenschappelijke waarden-oriëntatie is. In praatprogramma's worden zeer uiteenlopende opvattingen met elkaar op de noemer gezet van wederzijds respect - en dat is ook een vorm van

naastenliefde. Maar gemakkelijk wordt het doorbreken van de heksenkring van het lijden er daarbij niet op.

NOTEN

1. De kenmerken van het christendom die ik hier naar voren breng zijn ontleend aan Max Weber. De redenering die ik hier in het kort weergeef wordt uitgebreid behandeld in mijn boek *Een uitgewaaierde eeuwigheid* (Ten Have, Baarn, 1991).
2. Voor een uitgebreidere versie voor dit gedeelte van mijn betoog verwijs ik naar mijn artikel *Publieke religie in Nederland*, in O. Schreuder/L. van Snippenberg, *Religie in de Nederlandse samenleving*, Ambo, Baarn, 1990. In dit artikel heb ik mijn onderzoek naar deze materie samengevat.

Dr. Meerten ter Borg doceert sociologie van de godsdienst en levensbeschouwing aan de Rijksuniversiteit in Leiden. Hij schreef onlangs een boeiend boek onder de titel "Een uitgewaaierde eeuwigheid" (uitgegeven bij Ten Have, Baarn).

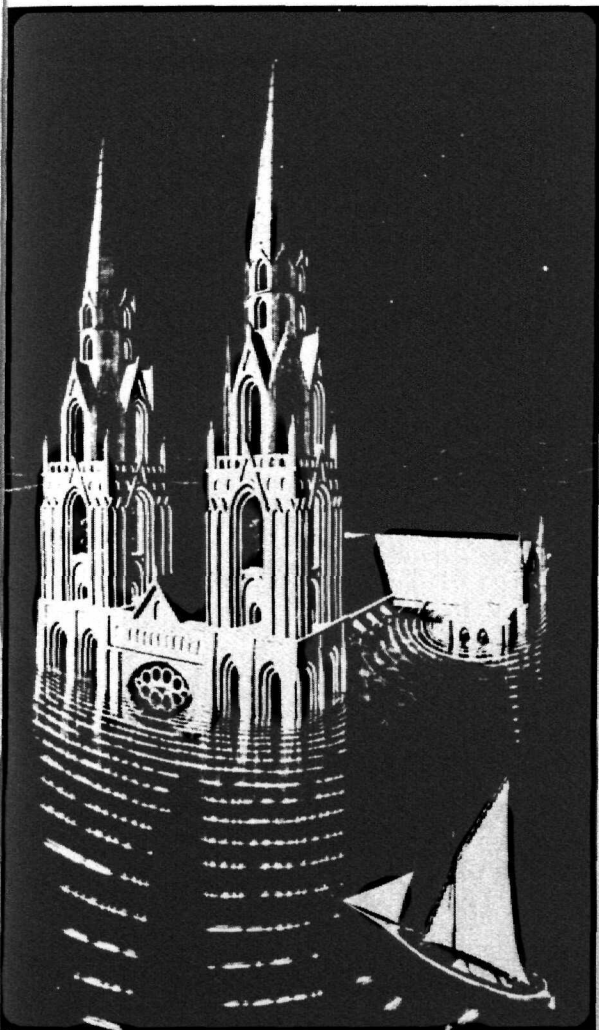

SECULARISATIE?

Sinds de jaren vijftig is het gebruik van de term secularisatie in godsdienstsociologische en theologische studies sterk toegenomen. Het leek de geëigende term om de diepgaande crisis in de godsdienstige en kerkelijke wereld te omschrijven. Maar de laatste jaren wordt het woord steeds minder gebruikt. En er verschijnen studies die òfwel ontkennen dat er sprake is van een diepgaande crisis òfwel ontkennen dat het begrip secularisatie de toestand adequaat beschrijft.

Bij die laatste trend sluit ik me aan. In dit artikel wil ik duidelijk maken dat het gangbare begrip van secularisatie niet geschikt is als beschrijving en nog minder als verklaring van de huidige godsdienstige situatie; en dat dat ook geldt voor enkele begrippen die daar vaak in één adem mee verbonden worden, zoals de privatisering van de godsdienst.

door Jan Sloot

Secularisatie

Als uitgangspunt kies ik de definitie van secularisatie zoals die door G. Dekker gebruikt wordt in zijn handboek *Godsdienst en samenleving*¹. Ik kies deze definitie omdat dit boek in Nederland het enige recente handboek voor godsdienstsociologie is, en omdat het boek met name onder theologie-studenten veel gebruikt wordt. Als illustratie van de acceptatie van deze definitie kan bovendien gelden dat onlangs op een symposium van theologen en sociologen over secularisatie deze omschrijving als uitgangspunt is gebruikt².

De definitie van Dekker wordt bepaald door zijn definitie van godsdienst. Godsdienst omschrijft hij als 'betrokkenheid op een andere, beslissende werkelijkheid' en in lijn hiermee wordt secularisatie dan omschreven als 'vermindering van de betrokkenheid op een andere, beslissende werkelijkheid'.

Zo'n omschrijving roept veel vragen op: is secularisatie per definitie een negatief begrip? Wat is het standpunt van waaruit je iets 'vermindering' noemt? Vergelijk je de huidige toestand dan met 1950? Of 1900? Of met de middeleeuwen? Een dergelijke vergelijking roept meteen allerlei methodische vraagstukken op (hoe meet je de 'betrokkenheid' van vijftig of honderd jaar geleden?).

Maar nog zwaarder is het volgende punt: een dergelijke definitie verklaart niets, maakt niets duidelijk; roept alleen een gevoel op van 'ach' en 'wee', 'het gaat slecht met onze wereld'. Sommige theologen spreken al van een 'godsverduistering'. In de uitwerking van zijn definitie maakt Dekker

Secularisatie? 'Het leek de geëigende term om de diepgaande crisis in de godsdienstige en kerkelijke wereld te beschrijven'

(Houtsneede van M.C. Escher, 'De verdronken kathedraal'; 72,1 x 41,5 cm., 1929)